

ІСТОРІЯ СЕЛА ГОРЮХІНА

Якщо бог пошле мені читачів, то, може, їм буде цікаво довідатись, яким чином вирішив я написати Історію села Горюхіна. Для того мушу я вда- тись в деякі попередні подробиці.

Я народився від чесних і благород- них родителів в селі Горюхіні 1801 року квітня 1 числа і початкову осві- ту здобув від нашого дяка. Оцюму власне шановному мужеві завдячую я охоту до читання і взагалі до трудів літературних, яка згодом розвинулася в мені. Успіхи мої хоч були повільні, але благонадійні, бо на десятому році народження я вже знав майже все те, що понині лишилось у мене в пам'я- ті, з природи кволої і яку з причини такого ж кволого здоров'я не дозво- ляли мені занадто обтяжувати.

Звання літератора завжди здавалось мені гідним найбільшої заздрості. Ро- дителі мої, люди достойні, але прості і виховані по-старосвітському, ніколи нічого не читали, і в усьому домі, окрім Азбуки, купленої для мене, ка- лендарів і Новітнього письмовника¹⁾, ніяких книжок не було. Читання пись- мовника довго було улюбленим моїм заняттям. Я знав його напам'ять, і, не зважаючи на це, щодня знаходив у ньому нові, непомічені красоти. Після генерала Племяннікова, в якого тато був колись адъютантом, Курганов здавався мені найзначнішою в світі людиною. Я розпитував про нього всіх і, на жаль, ніхто не міг задоволь- нити моєї цікавості, ніхто не знав його особисто, на всі мої питання

відповідали тільки, що Курганов склав Новітній письмовник, що твер- до знав я і раніше. Темрява невідомості оточувала його, мов якого бо- жественного героя стародавніх часів; іноді я навіть сумнівався в істині його існування. Ім'я його здавалось мені вигаданим, і згадка про нього—пустою міфою, що чекала дослідження но- вого Нібура¹⁾. Однак він усе пере- слідував мою уяву; я старався нада- ти якийсь образ цій таємничій особі і нарешті вирішив, що мав він ски- датись на земського засідателя²⁾ Ко- рючкіна, маленького дідка, з черво- ним носом і блискучими очима.

1812 року повезли мене до Москви і віддали в пансіон Карла Івановича Меєра, де пробув я не більше трьох місяців, бо нас розпустили перед вступом ворога; я вернувся на село. Після вигнання дванадесяти язиків³⁾ хотіли мене знову везти до Москви подивитись, чи не вернувся Карл Іва- нович у старе гніздо або, в против- ному разі, віддати мене в іншу школу, але я упрохав матусю лишити мене на селі, бо здоров'я моє не дозволя- ло мені вставати з ліжка о сьомій годині, як звичайно заведено в усіх пансіонах. Таким чином дійшов я шістнадцятилітнього віку, лишаючись при тій самій, як і змалку, освіті і гуляючи в гилки з моїми потішними, єдина наука, в якій здобув я достат- не знання під час перебування мого в пансіоні.

¹⁾ Нібур (1776—1831) — відомий німецький історик; займався переважно римською істо- рією. Один з основоположників так званої «критичної школи» історичного дослідження.

²⁾ Земський засідатель — чиновник у ниж- чих судових установах XVIII і XIX століть, до «судової реформи» 60 років XIX сто- ліття.

³⁾ Так називали «Велику армію» Наполео- на, що вторгнулась до Росії в 1812 році і складалась не тільки з французів, але й військ різних національностей.

¹⁾ «Новітній письмовник» — щось на зра- зок старовинної енциклопедії, яка давала найпростіші відомості з різних галузей знання (від граматики до астрономії) і, разом з тим, була книгою для читання, що місти- ла різні повчальні історії, оповідання тощо. Складений у 1769 році Н. Г. Кургановим (1725—1796) «Новітній письмовник» був роз- рахований на малокультурних читачів і мав величезний успіх, так що перевидавався кілька разів.

В цей час вступив я юнкером до ** піхотного полку, в якому й знаходився до минулого 18.. року. Перебування мое в полку лишило мені мало приемних спогадів крім пожалування в офіцерський чин та виграшу 240 карбованців, у той час, як у мене в кишені всього залишався карбованець і шістьдесят копійок. Смерть дорогоцінних моїх родителів змусила мене подати у відставку і приїхати в мою дідизну¹⁾.

Ця епоха життя мого така для мене важлива, що я збираюсь докладніше на ній спинитися, заздалегідь перепрошуючи прихильного читача, якщо зловживу ласкавою його увагою.

День був осінній і похмурий. Прибувши на станцію, з якої належало мені повернути на Горюхіно, найняв я вольних²⁾ і поїхав путівцем. Хоч я вдачі з природи тихої, але нетерпіння побачити знову місця, де провів я найкращі свої роки, так охопило мене, що я кожну мить підганяв свого ямщика, то обіцяючи йому на горілку, то загрожуючи побоями, і як зручніше було мені штовхати його в спину, ніж виймати і розв'язувати гаманець, то, скажу по щирості, разів трое і вдарив його, чого зроду мені не траплялось, бо ямщицьке звання, сам не знаю чому, мені особливо миле. Ямщик поганяв свою трійку, але мені здавалось, що він за звичаєм ямським, умовляючи коней і розмахуючи батоном, все таки затягав гужі. Нарешті, забачив горюхінський лісок; і через десять хвилин заїхав на панський двір. Серце мое дуже билось — я дивився навколо себе з хвилюванням невимовним. Вісім років не бачив я Горюхіна. Березки, що при мені посажені були коло паркана, вирости і зробились тепер високими, гіллястими деревами. Двір, колись прикрашений трьома правильними квітниками, між яких ішла широка дорога, висипана піском, тепер обернено

було в некошений лужок, на якому паслась бура корова. Бричка моя спинилась коло парадного ганку. Служник мій пішов відчинити двері, але вони були забиті, хоч віконниці були відчинені і в будинку, здавалось, хтось жив. Баба вийшла з двірської хати і спитала, кого мені треба. Довідавшись, що пан приїхав, вона знову побігла в хату, і скоро двірня мене оточила. Я був зворушений до глибини серця, побачивши знайомі і незнайомі обличчя і дружньо з усіма ними цілуючись: мої потішні хлопці були вже мужиками, і дівчатка-попихачки, що сиділи колись долі для посилок, заміжніми молодницями. Мужчини плакали. Жінкам говорив я без церемонії: «Як ти постаріла» — і мені відказували щиро: «А ви ж як, батечку, споганіли». Повели мене на задній ганок, назустріч мені вийшла моя мамка і обняла мене з плачем і риданням, як многотрадального Одисея¹⁾. Побігли топити баню. Повар, який нині в бездіяльності відростив собі бороду, визвався зготувати мені обід чи вечерю, бо вже смеркало. Негайно очистили мені кімнати, в яких жила мамка з жіночою челяддю покійної родительниці, і я опинився в смиренній рідній обителі і заснув у тій самій кімнаті, в якій за двадцять три роки тому народився.

Коло трьох тижнів минуло для мене в клопоті всякого роду — я морочився з засідателями, предводителями²⁾ і всякими губернськими чиновниками. Нарешті прийняв я спадковий маєток і вступив у володіння дідизною. Я заспокоївся, але незабаром нудьга бездіяльності почала мене мучити. Я не був ще знайомий з добрим і достойним сусідом моїм**. За-

¹⁾ Дідизна — спадковий родовий маєток.

²⁾ Вольні коні — за них бралася вища плата, не від пошти, а від самого проїжджого.

¹⁾ Одисей — легендарний цар острова Ітаки, герой стародавньої грецької поеми «Одіссея». Як розповідає поема, Одисей брав участь в облозі Трої, звідки вернувся додому після довгорічних мандрівок і пригод.

²⁾ Предводитель дворянства — так називався обраний дворянами даного повіту чи губернії представник, який завідував усіма дворянськими справами.

няття господарські були зовсім для мене незвичні. Розмови мамки моєї, що її підвищив я в ключниці і управительниці, складалися з лічених п'ятнадцяти домашніх анекдотів¹⁾ вельми для мене цікавих, але розказуваних нею завжди однаково, так що вона зробилась для мене другим Новітнім письмовником, де я знав, на якій сторінці який знайду рядок. А справжній заслужений письменник знайшов я в коморі між усяким мотлохом, у жалюгідному стані. Я виніс його на світ і взявся був за нього, але Курганов утратив для мене давнішу свою принадність, я прочитав його ще раз і далі вже не розкривав.

В цій крайності спало мені на думку: чи не спробувати самому щось скомпонувати? Ласкавий читач знає вже, що вихований я був на копійки і що не мав я нагоди здобути сам собою те, що було раз упущено, до шістнадцяти років гуляючи з двірськими хлопчиками, а потім переходячи з губернії в губернію, з квартири на квартиру, проводячи час з жидками та маркітантами²⁾, граючи на обідраних більярдах та маршируючи по грязі.

До того ж, бути письменником здавалось мені таким хитромудрим, таким недосяжним для нас, простих людей, ділом, що думка взятись за перо спочатку злякала мене. Чи смів же я надіятись попасти колинебудь у число письменників, коли вже палке бажання мое зустрітись з одним із них ніколи не було здійснене? Але це нагадує мені випадок, який наміряюсь я розповісти на доказ віддавної пристрасності моєї до Рідної Словесності.

1820 року ще юнкером трапилось мені бути для казенної потреби в ПБ*. Я прожив у ньому тиждень і, не зва-

жаючи на те, що не було там у мене жодної знайомої людини, провів час надзвичайно весело; щодня нишком ходив я до театру, в галерею 4-го яруса. Всіх акторів узнав я на ім'я і палко закохався в **, яка однієї неділі грала з великою майстерністю роль Амалії в драмі Ненависть до людей і розкаяння¹⁾. Вранці, вертаючись з Головного Штабу, заходив я звичайно в низеньку цукерню і за чашкою шоколаду читав літературні журнали. Якось сидів я заглиблений у критичну статтю Благонаміреного²⁾; невідомий чоловік у гороховій шинелі до мене підійшов і спід моєї книжки тихенько потягнув листок Гамбурзької газети³⁾. Я так захопився читанням, що не звів і очей. Незнайомий замовив собі біфштекс і сів передо мною; я все читав, не звертаючи на нього уваги; він тим часом поснідав, сердито покартав хлопчика за несправність, випив півпляшки вина і вийшов. — Двоє молодих людей тут же снідали. «Знаєш, хто це був?» — сказав один другому: «Це Б., письменник»⁴⁾. «Письменник!» — гукнув

¹⁾ Драма німецького письменника Августа Коцебу (1761—1819), автора сентиментально-повчальних п'єс, які в свій час користувались величезним успіхом. Крайній реакціонер і таємний агент російського уряду, Коцебу був убитий німецьким студентом Гандом, якого молодий Пушкін оспівав у вірші «Кинжал».

²⁾ «Благонаміренний» — петербурзький літературний журнал, що видавався з 1818 р. до 1826 р. поетом і байкарем А. Є. Ізмайловим і відзначався крайньою пошлістю.

³⁾ Гамбурзька газета — поширена в ті часи німецька газета.

⁴⁾ Під «письменником Б.» Пушкін розуміє письменника, журналіста і таємного агента III Відділу (тобто політичної поліції) Ф. В. Булгаріна (1789—1859), видавця газети «Северная пчела», що була під особливою опікою шефа жандармів, і ряду журналів. Якраз у період написання «Історії села Горюхіна» Булгарін переслідував Пушкіна всякими наклепами й доносами. В оповіданні про зустріч з письменником Б. є ряд прозорих натяків, що відразу розкривали тогочасним читачам, кого мав тут на увазі Пушкін: усі закордонні відомості, які Бул-

¹⁾ Пушкін уживає слово «анекдот» не зовсім так, як його вживають тепер. Так називалося раніше взагалі стисле оповідання про якусь визначну подію чи випадок.

²⁾ Маркітант — торговець, який постачав свій товар певній військовій частині і в походи, в мирний чи воєнний час, теж слідував за нею.

я мимоволі,—і, лишивши журнал недочитаним, а чашку недопитою, побіг розплачуватись і, не дїждавшись решти, вибіг на вулицю. Дивлячись на всі сторони, побачив я здалеку горохову шинель і пустився за нею по Невському проспекту — тільки що не бігцем. Зробивши кілька кроків, почуваю раптом, що мене спиняють—озираюсь, гвардійський офіцер зауважив мені, що мені слід би, мовляв, не штовхнути його з тротуару, але скоріше спинитись і стати струнко. Після цієї догани я зробився обережнішим; на біду мою, щохвилини зустрічались мені офіцери, я щохвилини спинявся, а письменник усе віддалявся від мене. Зроду моя солдатська шинель так мене не обтяжувала, зроду еполети не здавались мені такими завидними; нарешті біля самого Анічкіного моста догнав я горохову шинель. «Дозвольте спитати, — сказав я, приставивши до лоба руку, — ви п. Б., що його прекрасні статті мав я щастя читати в «Побірнику Освіти»?¹⁾ — «Помиляєтесь, добродію, — відказав він мені, — я не письменник, а стряпчий²⁾; проте, ** я знаю пречудово; чверг години тому я зустрів його біля Поліцейського моста». Таким чином за пошану мою до російської літератури заплатив я тридцятьма копійками втраченої решти, доганою по службі і ледве що не арештом—а все дарма.

Не зважаючи на всі заперечення мого розсудку, зухвала думка зробитись письменником щохвилини приходила мені в голову. Нарешті, не

гарін вміщував у своїх виданнях, він передруковував з «Гамбурзької газети»; в «Побірнику Освіти» було надруковано кілька статей Булгаріна, що відносяться до самого початку його літературної діяльності; нарешті, Пушкін одягає його в «горохову шинель» (ознака поліцейського шпига), стряпчий зустрічається з ним коло Поліцейського моста і т. ін.

¹⁾ «Побірник Освіти» («Соревнователь Просвещения») — петербурзький журнал, що виходив з 1813 до 1825 р.

²⁾ Стряпчий — повірений у судових справах; до певної міри виконував функції пізнішого адвоката.

бувши вже в силі противитись потягові природи, я зшив собі товстий зошит з твердим наміром заповнити його чимбудь. Усі роди поезії (бо про смиренну прозу я ще й не помишляв) зазнали мого розгляду і оцінки, і я неодмінно рішився на епічну поему¹⁾, почерпнуту з Рідної Історії. Не довго шукав я собі героя. Я вибрав Рюрика²⁾ — і взявся за роботу.

До віршів здобув я деяку навичку, переписуючи зшитки, що ходили по руках між нашими офіцерами, а саме: Небезпечного сусіда, Критику на Московський бульвар, на Пресненські ставки³⁾ і т. под. Не зважаючи на це, поема моя посувалась поволі, і я кинув її на третьому вірші. Я думав, що епічний рід не мій рід, і почав трагедію Рюрик. Трагедія не пішла. Я спробував обернути її в баладу, але й балада якось мені не давалась. Нарешті натхнення осяяло мене, я почав і щасливо закінчив напис до портрета Рюрика.

Не зважаючи на те, що напис мій був не зовсім негідним уваги, особливо як перший твір молодого віршописця, однак я почував, що я не родився поетом, і задовольнився цією першою спробою. Але творчі мої зусилля так прив'язали мене до літературних занять, що вже не міг я розстатися з зошитом та чорнильницею. Я хотів знизитись до прози. На перший випадок, не бажаючи зайнятись

¹⁾ Епічна поема — розповідна поема, яка звичайно мала предметом якусь важливу історичну подію. Послідовники класицизму XVIII століття вважали епічну поему найвищим родом поетичної творчості.

²⁾ Рюрик — за літописним переказом, перший руський князь, засновник руської держави.

³⁾ «Небезпечний сусід» — жартівлива віршована повість В. Л. Пушкіна — дядька О. С. Пушкіна. Тверський бульвар і Пресненські ставки були на початку XIX століття улюбленим місцем прогулянок московського дворянства; представники цієї бездіяльної дворянської Москви були виведені в рукописних глузлих куплетах, які тут і називаються «Критикою на Московський бульвар і на Пресненські ставки».

попереднім вивченням, розміщенням плану, скріплення частин і т. под., я намірився писати окремі думки, без зв'язку, без усякого порядку, в тому вигляді, як вони у мене виникатимуть. На біду, думки не приходили мені в голову — і за цілих два дні тільки й надумав я таке зауваження:

«Людина, що не кориться законам розсудку і звикла слідувати за спонуканнями пристрастей, часто впадає в оману і призводить себе до пізнього каяття».

Думка, звичайно, справедлива, але вже не нова. Покинувши думки, взявся я за повісті, але, не вміючи через незвичку розташувати вигадану подію, я обрав знаменні анекдоти, колись мною чути від різних осіб, і старався прикрасити істину живістю оповідання, а іноді й квітами власної фантазії. Складаючи ці повісті, по-малу виробив я свою мову і навчився висловлюватись правильно, приємно і вільно. Але незабаром запас мій вичерпався, і я почав знову шукати предмету для літературної моєї діяльності.

Думка покинути дріб'язкові й сумнівні анекдоти для розповідання істинних і великих подій давно тривожила мою уяву. Бути судією, спостережником і пророком віків та народів здавалось мені найвищим ступенем, якого може досягти письменник. Але яку історію міг я написати з своєю мізерною освітою, де б не випередили мене великовчені, сумлінні мужі? Який рід історії не вичерпаний уже ними? Чи стану писати історію всесвітню, — але хіба не існує вже безсмертна праця абата Міллота?¹⁾ Чи звернусь до історії рідної, що скажу я після Татищева, Болтіна й Голікова?²⁾ І чи

мені копатися в літописах та добиратись до тайного розуму за давньої мови, коли не міг я вивчити слов'янських цифр? Я думав про історію меншого обсягу, напр. про історію губернського нашого міста; але й тут скільки перешкод для мене непереможних! Подорож до міста, візити до губернатора та до архієрея, прохання про допущення в архіви і монастирські комори тощо. Історія повітового нашого міста була б для мене зручніша, але вона не була цікавою ні для філософа, ні для прагматика¹⁾, і давала мало поживи красномовству. *** переіменовано в місто в 17** році, і єдина визначна подія, що збереглась у його літописах, є жахлива пожежа, яка трапилась десять років тому і знищила базар та повітовий суд.

Несподіваний випадок розрішив мої сумніви. Баба, розвішуючи білизну на горищі, знайшла старий кошик, повний трісок, сміття і книг. Увесь дім знав охоту мою до читання. Ключниця моя, саме в той час, як я, сидячи над моїм зшитком, гриз перо і думав спробувати сил у сільських проповідях, з торжеством притягла кошик до моєї кімнати, радісно покликаючи: «Книжки! Книжки!» — «Книжки!» повторив я захоплено і кинувся до кошика. Справді, я побачив цілий ворох книжок у зелених і синіх паперових палітурках — то була збірка старих календарів. Це відкриття остудило мое захоплення, але все я був радий несподіваній знахідці: все таки це були книжки, і я щедро нагородив старання прачки срібним півкарбованцем.

Лишившись на самоті, я став розглядати свої календарі, і незабаром моя увага була дуже ними приваблена. Вони складали безперервну низку літ від 1744 до 1799, тобто рівно 55 років. Сині аркуші паперу, які звичайно влітають у календарі, були всі по-

¹⁾ Прагматик — історик, який не тільки дає виклад історичних подій, але старається також установити між ними зв'язки причини і наслідку.

¹⁾ Абат — католицький священик. Абат Міллот — автор «Загальної історії» в 4 частинах (1773 р.), яка вийшла в російському перекладі в 1819—1820 рр.

²⁾ Російські історики до Карамзіна: В. Н. Татищев (1686—1750) — автор «Історії російської», І. Н. Болтін (1735—1792) — автор «Зауважень на історію стародавньої і нинішньої Росії п. Леклерка» та І. І. Голіков (1735—1801) — автор «Діань Петра Великого».

писані старовинним письмом. Кинувши погляд на означені рядки, з дивуванням побачив я, що вони містили не тільки зауваження про погоду та господарські рахунки, але так само й відомості короткі історичні щодо села Горюхіна. Негайно взявся я до розгляду дорогоцінних цих записок і незабаром пересвідчився, що вони являють повну історію моєї дідици на протязі майже цілого століття в строгому хронологічному порядку. Окрім цього містили вони невичерпний запас економічних, статистичних, метеорологічних і інших учених спостережень. З того часу вивченню означених записок віддався я виключно, бо побачив можливість почерпнути з них розповідь гармонійну, цікаву і повчальну. Ознайомившись досить з дорогоцінними цими пам'ятками, я почав шукати нових джерел історії села Горюхіна. І незабаром їх багатство здивувало мене. Присвятивши цілих п'ять місяців на попереднє вивчення, нарешті приступив я до давно бажаної праці і з поміччю божою довершив її цього листопада 5 дня 1827 року.

Нині, як один подібний мені старик, що його імені я не пригадаю, закінчивши трудний свій подвиг, кладу перо і з печалію іду в мій садок розмишляти про те, що я довершив. Здається й мені, що, написавши історію села Горюхіна, я вже не потрібен світові, що повинність моя сповнена і що час мені опочити!

Тут додано список джерел, що послужили мені до складання Історії Горюхіна:

I. Збірка старовинних календарів 54 частини. Перші 20 частин писані старовинним письмом з титлами¹⁾. Літопис цей склав прадід мій Андрій Степанович Белкін. Він відзначається ясністю і стислістю викладу, наприклад: 4 травня. Сніг. Тришку за грубіянство бито. 6 — корова бура здохла Сеньку за п'янство бито. 8 — по-

года ясна. 9 — дощ і сніг. Тришку бито на погоду. 11 — погода ясна Пороша. Загнав трьох зайців, і том подібне, без усяких розумувань... — Інші 35 частин писано різними почерками, здебільшого так званим купецьким з титлами і без титлів, взагалі широкомовно, незв'язно і без додержання правопису. Місцями помітна жіноча рука. До цього відділу належать записки діда мого Івана Андрійовича Белкіна і бабки моєї, а його дружини Євпраксії Олексіївни — також і записки прикажчика Горбовицького.

II. Літопис горюхінського дячка. Означений цікавий рукопис відшукав у мого попа, одруженого з дочкою літописця. Перші аркуші були виврані, і діти священика вжили їх на так звані змії. Один з них упав перед мого двору. Я підняв його і хотів був вернути дітям, як спостеріг, що на ньому було якесь письмо. З перших рядків побачив я, що змії складений був з літопису, — на щастя спромігся врятувати решту. Літопис цей, придбаний мною за чвертку вівса, відзначається глибокодумством і велемовністю незвичайною.

III. Усні перекази. — Я не нехтував жодними відомостями. Але особливо маю дякувати Аграфені Трифоновій, матері Овдія старости, що була, кажуть, любовницею прикажчика Горбовицького.

IV. Ревізьські реєстри¹⁾, з зауваженнями колишніх старост щодо моральності і стану селян; рахункові і видаткові книги.

Країна, що по імені столиці своєї Горюхіном зветься, займає на земній кулі більше 240 десятин. Число жителів досягає 63 душ. На північ межує вона з селами Дериуховим та Перкуховим, якого мешканці суть убогі, кволі й малорослі, а горді державці цілком віддані войовничому заняттю заячих ловів. На південь річка Сивка відділяє її від посіlostей Карачев-

¹⁾ Титла — особливі значки в церковнослов'янському письмі, ставились над рядком й означали пропуск певних літер.

¹⁾ Ревізьські реєстри — списки кріпосних селян, що платили податки.

ських вільних хліборобів¹⁾ — сусідів неспокійних, відомих буйною жорстокістю звичаїв. На захід облягають її квітучі поля Захар'їнські, що благоденствують під владою мудрих і просвічених поміщиків. На схід притикається вона до диких, незаселених місць, до непрохідного болота, де прозябає сама тільки журавина, де розлягається тільки одноманітне кумкання жаб і де суевірний переказ гадає бути оселищу певного біса.

ВВ. Означене болото і зветься Бісовським. Розповідають, буцім одна малоумна пастушка стерегла стадо свиней поблизу цього відлюдного місця. Вона учинилась вагітною і ніяк не могла задовільно пояснити цієї оказії. Глас народний обвинуватив болотного біса, — але згадана казка негідна уваги історика, і після Нібура непростимо було б тому вірити.

З давніх-давен Горюхіно славилось своєю плодючістю і благодатним кліматом. Жито, овес, ячмінь і гречка родять на тучних його нивах. Березовий гай і ялиновий ліс постачають жителям дерево і вітролом на будівання і опалення їх осель. Не бракує горіхів, журавини, брусниць і чорниць. Гриби зростають без ліку; пражені в сметані дають приємну, хоч і нездорову поживу. В ставку повно карасів, а в річці Сивці водяться щуки й мині.

Насельці Горюхіна здебільшого росту середнього, статури кремезної і мужньої, очі їх сірі, волосся русаве або руде. Жінки відзначаються носами, піднятими дещо вгору, опуклими вилицями і огрядністю.

ВВ. Баба здоровенна, цей вислів подибується часто в примітках старости до Ревізьських реєстрів.

Мужчини суть доброзвичайні, трудолюбні (особливо на своїй ниві, хоробрі, войовничі: багато з них ходять

одні на ведмедя і славляться в околиці кулачними бійцями; всі загалом схильні до тілесної насолоди пияцтва. Жінки опріч домашніх робіт розділяють з мужчинами більшу частину їх трудів; і не поступляться їм щодо відважності, мало яка з них боїться старости. Вони складають могутню громадську сторожу, яка не всипує пильнує на панському дворі, і звуться копійщицями (від словенського слова копіє). Головний обов'язок копійщиць — якомога частіше бити каменем у чавунну дошку і тим відстрашувати зловмисність. Вони в однаковій мірі ціломудрі, як і прекрасні; на замаху зухвальця відповідають суворо й виразно.

Жителі Горюхіна здавна ведуть багатий торг ликом, луб'яними кошиками та лаптями. Цьому сприяє річка Сивка, через яку весною переправляються вони на човнах, подібно до стародавніх скандинавів, а в інші пори року переходять бродом, попереду засукавши портки до колін.

Мова горюхінська є, без сумніву, галузь слов'янської, але стільки ж різниться від неї, як і російська. Вона рясніє стягненнями і скороченнями — деякі букви зовсім у ній знищені або замінені іншими. Проте, росіянин легко зрозуміє горюхінця і навпаки.

Мужчини одружувались звичайно на 13-му році з дівицями 20-літніми. Жінки били своїх чоловіків протягом чотирьох або п'яти років. Після чого вже чоловіки починали бити жінок; і таким чином обидві статі мали свій час влади, і рівновага була відновлена.

Обряд похорону відбувався таким способом. В день самої смерті покійника відносили на кладовище — щоб мертвий у хаті не займав даром зайвого місця. Від цього траплялось, що, на невимовну радість родичам, мертвець чхав або позіхав у ту саму хвилину, як його виносили в труні за царину¹⁾. Жінки оплакували чолові-

¹⁾ За законом 1803 року про «вільних хліборобів» поміщик мав право розкріпачувати своїх селян — «відпускати на волю». Наділення землею і інші умови цього «визволення» встановлювались за «взаємною згодою».

¹⁾ Царина — огорожа з ворітьми навколо села; ставилась для того, щоб оберігати поля від потрави.

ків, голосячи і промовляючи: «Світій буйна головонько! на кого ти мене покинув? чим же мені тебе споминати?» При поверненні з кладовища починалась тризна¹⁾ на честь покійника, і родичі з друзями бували п'яні два-три дні чи навіть цілий тиждень, залежно від старання і прихильності до його пам'яті. Означені стародавні обряди збереглися і понині.

Одежа горюхінців складалась з сорочки, яка одягалась поверх штанів, що є відмінною ознакою їх слов'янського походження. Зимом одягали вони линтваревий кожух, але більше для краси, ніж ради справжньої потреби — бо кожух звичайно носили вони на одному плечі і скидали геть при найменшій праці, яка вимагала руху.

Науки, мистецтва і поезія споконвіку були в Горюхіні в достатньому процвітанні. Окрім священика та церковних причетників²⁾, завжди водилися в ньому грамотії. Літописи згадують про земського³⁾ Терентія, який жив десь коло 1767 року і вмів писати не тільки правою, але й лівою рукою. Ця незвичайна людина прославилась в околиці компонуванням усякого роду листів, чолобить, партикулярних⁴⁾ пашпортів і т. под. Не раз потерпівши за своє уміння, послужливість і участь в різних визначних подіях, Терентій умер уже в глибокій старості, в той самий час, як привчався писати правою ногою, бо почерки обох рук його були вже надто відомі. Він грає, як читач побачить, важливу роль в історії Горюхіна.

Музика була здавна теж улюблене мистецтво просвічених горюхінців;

¹⁾ Тризна — стародавній обряд поминання покійника; сюди належало бенкетування на його могилі, військові гри на його честь та інше.

²⁾ Причетник — особа, що належить до церковного «причту», тобто групи церковнослужителів, які обслуговують дану церкву.

³⁾ Земський — те, що пізніше називалось «писарем».

⁴⁾ Партикулярний — приватний, не державний.

балалайка і коза¹⁾), розважаючи чутиві серця, понині лунають в їх оселях, особливо в древньому громадському будинку, оздобленому ялиною і знаком двоглавого орла²⁾).

Поезія колись процвітала в стародавньому Горюхіні. Донині вірші Архипа-Лисого збереглися у пам'яті нащадків.

Ніжністю вони не поступляться еклогам відомого Віргілія³⁾), красою фантазії далеко перевищують вони ідилії пана Сумарокова⁴⁾). І хоч кучерявістю мови і поступаються новітнім творінням наших муз, але дорівнюють їм вигадливістю і дотепністю.

Наведемо для прикладу такий сатиричний вірш:

До боярського двора
Антін староста іде, (2)
Бирки⁵⁾ з пазухи бере, (2)
Боярину подає.
А боярин бачить,
Нічого не тямить.
Ах ти, староста крутій,
Всьому миру лиходій,
Людей з торбою пустив,
Старостиху надарив.

Познайомивши таким чином мого читача з етнографічним і статистичним станом Горюхіна і з побутом та звичаями його жителів, приступимо тепер до самого викладу.

Спосіб правління в Горюхіні змінювався кілька разів. Воно поперемінно знаходилось під владою старшин, обраних миром, прикажчиків, назначених поміщиками, і нарешті безпосередньо під рукою самих поміщиків.

¹⁾ Коза — старовинний музичний інструмент, що складався з дудки і козячого або телячого міха.

²⁾ Мова йде про казенний трактир.

³⁾ Віргілій (70—19 до нашої ери) — знаменитий поет стародавнього Рима. Написав, крім іншого, десять еклог — віршів із сільського пастушого життя, змальованого безтурботно-щасливим.

⁴⁾ А. П. Сумароков (1718—1777) — поет і драматург; користувався в свій час величезною популярністю. Ідилія — поетичний твір, що змальовує безтурботне, щасливе життя на лоні природи.

⁵⁾ Бирка — паличка або дощечка з зарубками для рахунку.

Вигоди і невидги цих різних способів правління будуть розвинені мною в ході мого викладу.

БАСНОСЛОВНІ ЧАСИ — СТАРОСТА ТРИФОН

Заснування Горюхіна і первісне населення його губляться в тумані невідомого. Темні перекази оповідають, що колись Горюхіно було село багате і обширне, що всі жителі його були заможні, що оброк збирали один раз на рік і відсилали невідомо кому кількома возами. У той час усе купували дешево, і дорого продавали. Прикажчиків не існувало, старости нікого не кривдили, мешканці працювали мало, а жили безжурно, і пастухи стерегли стадо в чоботах. Ми не повинні знадзвуватись цією чарівною картиною. Думка про золотий вік¹⁾ спільна всім народам і доводить тільки, що люди ніколи не вдоволені теперішнім і, з досвіду маючи мало надії на майбутність, прикрашають безповоротне минуле всіма квітами своєї уяви. Ось що ми знаємо достовірно:

Село Горюхіно з давніх-давен належало славнозвісному родові Белкіних. Але предки мої, володіючи багатствами іншими дідицями, не звертали уваги на цю віддалену країну. Горюхіно платило малу дань і управлялось старшинами, яких народ обирав на вічі²⁾, що звалось мирською сходкою.

Але з бігом часу родові володіння Белкіних роздробились і занепали. Зубожілі внуки багатого діда не могли позбутися розкішних своїх звичок — і вимагали того самого доходу від маетку, який десятикратно вже зменшився. Грізні повеління слідували одно за одним. Староста читав їх на вічі; старшини виголошували кучеряві промови, мир хвилювався, — а володільці, замість подвійного оброку, діставали лукаві відмовки та сми-

ренні скарги, писані на засмалцьованому папері і запечатані грошем¹⁾.

Зловісна хмара висіла над Горюхіним, а ніхто про неї і не помишляв. В останній рік владарювання Трифона, останнього старости, народом обраного, саме в день храмового свята, коли весь народ шумно оточував веселий дім (кабаком у просто-річчі іменованій) або вештався по вулицях, обнявшись між собою і голосно виспівуючи пісні Архипа-Лисого, вїхала в село плетена крита бричка, запряжена парою шкап, ледве живих; на передку сидів обшарпаний жид, а з брички виткнулась голова в картузі і, здавалося, з цікавістю дивилась на веселий народ. Жителі зустріли бричку сміхом і грубим глузуванням (NB. Згорнувши трубкою окрайя риз, безумці глумилися з єврейського візничі і покликали сміхотворно: «Жид, жид, їж свиняче вухо!..» Літопис горюхінського дячка). Як здивувались вони, коли бричка спинилась посеред села і коли приїжджий, вискочивши з неї, владним голо-сом наказав привести старосту Трифона. Означений сановник перебував у веселому домі, звідки двоє старшин шанобливо вивели його попід руки. Незнайомець, поглянувши на нього грізно, подав йому листа і звелів читати його негайно. Старости горюхінські мали звичай нічого самі не читати. Послали по земського Овдія. Його знайшли недалеко в заулку, де він спав під парканом, — і привели до незнайомця по просипі. Однак, чи від раптового переляку, чи від горесного передчуття, букви листа, чітко написаного, здались йому затуманеними, і він не був спроможен їх розібрати. Незнайомець, з страшними прокльонами відіславши старосту Трифона і земського Овдія спати, відклав читання листа до завтрашнього дня і пішов у приказний дім²⁾, куди візничя поніс за ним і його маленький чемодан.

¹⁾ Тобто відтиском монети, що заміняло печат.

²⁾ Приказний дім — сільська управа.

¹⁾ Золотий вік — у переказах стародавніх греків час блаженного існування первісних людей.

²⁾ Віче — староруське народне зібрання для вирішення громадських справ.

Горюхінці з німим дивуванням спостерігали означену незвичайну подію; але незабаром бричку, візницю і незнайомця було забуто. День закінчився бучно й весело — і Горюхіно заснуло, не передбачаючи, що чекало його.

Із сходом ранкового сонця жителі були пробуджені стуком у вікна і закликанням на мирську сходку. Громадяни один за одним з'явилися на двір приказного дому, що служив візовим майданом. Очі їх були мутні й червоні, обличчя поопухали; вони, позіхаючи і чухаючись, дивилися на чоловіка в картузі, в старому блакитному кафтані, який поважно стояв на ганку приказного дому, — і старались пригадати собі риси його, колись бачені. Староста і земський Овдій стояли коло нього без шапки з виглядом підлесливості і глибокого горя. — «Чи всі тут?» — спитав незнайомиць. — «Усі, добродію», відказали громадяни. Тоді староста об'явив, що від боярина прийшла грамота, і наказав земському прочитати її до вселюдного відома. Овдій виступив і громогласно прочитав мирові нижчеподане (NB. Цю грамоту грізновіщу списав я в Трифона старости, у нього ж зберігалась вона в ківоті разом з іншими пам'ятниками владарювання його над Горюхіним. Я не міг сам відшукати цього цікавого листа):

Трифоне Іванов!

Вручитель листа цього, повірений мій **, їде в дідизну мою село Горюхіно з тим, щоб вступити в управління означеного маєтку. Негайно по його прибутті зібрати мужиків і об'явити їм мою боярську волю, а саме: наказів повіреного мого ** їм, мужикам, слухатись як моїх власних. А все, чого тільки він зажадає, виконувати беззаперечно, в противному разі має він ** учинити з ними з усією суворістю. До цього спонукали мене їх безсоромний непослух і твоє, Трифоне Іванов, шахрайське потурання.

Підписано NN.

Тоді **, розчепірівши ноги на подобу букви хера і взявшись у боки

на подобу ферта¹⁾, виголосив таку коротку і виразну промову: «Глядіть же ви у мене, не дуже мудруйте — ви, я знаю, народ розбещений; та я виб'ю дурість із ваших голів, небійсь, скоріше вчорашнього хмелю». Хмелю в жодній голові вже не було. Горюхінці, як громом прибиті, похнюпили носи — і з жахом розійшлися по домах.

ПРАВЛІННЯ ПРИКАЖЧИКА

** прийняв стерно правління і приступив до виконання своєї політичної системи; вона заслуговує особливого розгляду.

Головною основою її була така аксіома: чим мужик багатший, тим більше він розбещений — чим бідніший, тим смирніший. В наслідок цього ** стався про смиренність підданців, як про головну селянську чесноту. Він добув опис селянам, розділив їх на багатів і бідняків. 1) Недоїмки було розкладено на мужиків найзаможніших і стягано з них з усією суворістю. 2) Неспроможних і схильних до неробства гуляк негайно було посаджено на ріллю. Якщо ж за його обрахунком праця їх була недостатньою, то він давав їх у наймити іншим селянам, за що вони платили йому добровільну дань, а віддані в холопство мали повне право відкупатись, заплативши опріч недоїмок подвійний річний оброк. Усяка громадська повинність падала на заможних мужиків. А рекрутство було торжеством користолюбному правителеві; бо від нього по черзі відкупались усі багаті мужики, поки нарешті вибір не падав на ледащо або на розореного²⁾. Мирські сходки було

¹⁾ Буква «хер» — Х, «ферт» — Ф. Так вони називалися у церковно-слов'янській азбуці.

²⁾ «Посадив окаянний прикажчик Анто́на Тимофі́єва в за́ліза — а старий Тимофі́єв сина відкупив за 100 карбованців; а прикажчик закував Петрушку Єремі́єва, і того відкупив батько за 68 крб., і хотів окаяний скувати Леху Тарасового, але той втік у ліс — і прикажчик про те вельми побивався і лютував у словесах — а відвезли до міста і віддали в некрути Ваньку п'яницю». — Звідомлення Горюхінського історика.

скасовано. Оброк збирав він потроху і цілий рік поспіль. Окрім того запровадив він надзвичайні збори. Мужики, здається, платили не занадто більше проти колишнього, але ніяк не могли ні заробити, ні зібрати досить грошей. За три роки Горюхіно зовсім зuboжіло.

Горюхіно посмутніло, базар запустів, пісні Архипа-Лисого змовкли. Половина мужиків була на ріллі, а друга служила в наймитах; дівтора пішла з торбами — і день храмового свята зробився, за висловом літописця, не днем радості і веселощів, а річицею печалі і споминок горесних.

(1830—1831)

«Історія села Горюхіна» лишилась незакінченою. В рукописах Пушкіна зберігся такий план її:

Повага моя до звання письменника, поетів особливо.

Зустріч з Булгаріним і з Мілоновим.

Кохання.

Спроби мої в різних родах.

У повістях.

В історії: загальній, Росії, губернського міста. Повітове місто не має історії.

Приїзд мій у село.

Родословна моя, думка писати історію.

Календарі. Усні перекази. Літопис попа.

Ревізькі реєстри з описом мужиків.

Географічний опис села.

Баснословні часи.

Правління старости.

Прикажчик.

Приїзд мого прадіда-тирана.

Дід мій управляє. Пожежа.

Сусіди. Пошесть. Церковна історія.

Батько мій. Стар. прикажчик. Бунт.

Було багате вільне село.

Зубожіло від тиранства.

Поправилось від суворості.

Занепало від недбальства.

О. С. Пушкін

Переклав
Євген Фомін

Багато хто, так само, як
і я, одвідували цей фонтан;
та одних уже нема, інші
мандрують далеко.

Саді.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ ФОНТАН

Гірей сидів, втупивши зір;
Чубук янтарний димом вився;
Безмовно раболіпний двір
Круг хана грізного тіснився.
В палаці тихо в хвилі ці;
Благоговійно всі читали
Ознаки гніву і печалі
На хмурім хановім лиці.
Та повелитель — горда вдача —
Махнув рукою нетерпляче,
І всі, вклонившись, геть ідуть.

В пустих покоях вільна грудь
Повітря повно набирає.
Жвавіше владаря чоло
Тривогу серця виявляє.
Так бурні тучі відбиває
Ясних озер тремтливе скло.

Що не дає йому спокою?
Які думки взяли в полон?
Чи знов на Русь іде війною,
Чи Польщі свій несе закон,
Чи помста в нім кипить кривава,
Чи зрада воїнів своїх,
Чи страшно горців бойових,
Чи крутить Генуя лукава?

Ні, вже набридла бранна слава,
Грізна стомилася рука;
Війна од мислів утіка.

Невже в гарем у тьмі світанку
Злочинно зрада увійшла,—
Дочка неволі, ніжна бранка
Гяуру серце віддала?
Ні, жони боязкі хупаві
Ні думать, ні бажать не вправі
Цвітуть в печалях тишини
При пильній строгій охороні
На скуки безвідраді лоні,
До зрад не зваблені вони.
В пильнованій глухій темниці
Краса їх в шатах темноти,
Судилось так під склом теплиці
Квіткам Аравії цвісти.

Вони занедбані, самі;
Минають дні, літа минають
І непомітно в цій тюрмі
Любов і юність погасають.
Дні однобарвні наче тінь;
Години тягнуться безкраї.
Життям в гаремі править лінь;
Так рідко втіха промелькає.
І жони, прагнучи на мить
Слухняне серце обдурить,
Міняють одяг для онови,
Заводять гри, ведуть розмови,
Або під плескіт вод живих,
Над їх прозорими струями
Під тінню яворів густих
Гуляють ніжними роями.
Між ними ходить злий євнух,
І уникає його даремно:
Його ревнивий зір і слух
Слідкує за всіма таємно.
Своїм старанням він завів
Порядок строгий. Воля хана
Йому закон навек віків,
Святу бо заповідь Корана
Не так ретельно він завчив.
Любові вже душа не просить,
Як істукан, він тихо зносить
Докір, знущання, поговорі,
Образи, пустощі нескромні,
Презирство, просьби, лячний зір,
Зітхання й нарікання томні.
Жіночу вдачу здавна знав,
Йї лукавство він вивчав
І на свободі, і в неволі:
Зір ніжний, сліз німий докір
Над ним не владні з давніх пір;
Ім більше вірити доволі.

Розплівши коси запашні,
Як полонянки молодії
Ідуть в жаркі купатись дні,
І ллються хвилі ключовії
На їх красоти чарівні,
Забав їх сторож повсякчасний
Він тут; байдуже зрить нещасний

, як
тан;
інш

ді.

Нагих красунь чарівний рій.
Він по гарему в темі нічний
Мечотно, непомітно бродить,
Ступа, мов тінь, по килимах,
Стоїть, підслухує в дверях,
Од ложа к ложу переходить.
Гурбуючись за ханських жон,
Спостеріга розкішний сон,
Легкого трепету, дихання
Ледве чутного зітхання
Він приміча найлегший тон.
Горе тій, чий шепіт вільний
Дуже наймення призивав,
Чи юній подрузі прихильний
Думки гріховні довіряв!

Чому ж володар засмутився?
Чубук в руках його потух.
Ждучи наказу, причаївся
Блідий і зляканий євнух.
Підвівсь Гірей у неспокої;
Розкрились двері. Рушив він
У заповідані покої
Недавно люблених дружин.

Чекаючи безжурно хана,
Навкруг грайливого фонтана,
На пишних килимах вони
Гуртом веселим розмістились,
Мов діти, бавлячись, дивились.
Як риба в світлій глибині
На мраморнім ходила дні.
На дно їй деякі навмисно
Сережки кидали, намисто.
В той час невільниці кругом
Шербет разносили пахучий
І спів приємний і могучий
Лунав серед ясних хором.

ТАТАРСЬКА ПІСНЯ

1

Дарує небо чоловіку
Заміну сліз і частих бід:
Блажен факір, на старість віку
Зустрів він Мекку, як привіт.

2

Блажен, хто береги Дунаю
Своєю кров'ю освятить.
Йому назустріч діва раю
Всімхнувшись палко, полетить.

3

Та щасливіший той, Зареми,
Хто мир і ніжність полюбив;
Мов розу в тишині гарема
Тебе леліав і ростив.

Співають. Але де Зарема,
Зоря кохання, цвіт гарема?
Печальна, леле, і сумна
Похвал не слухає вона;
Мов пальма, зім'ята грозою,
Поникла юна головою.
Ніщо не тішить їй очей,
Зарему розлюбив Гірей.
Він зрадив... Але хто з тобою
Грузинко, рівний красотою?
Навкруг лілейного чола
Ти косу двічі обвила;
Твоїх очей огні таємні
Ясні, як день, як ночі — темні.
Бажання племін'я осяйний
Хто висловить сильніше з юнок?
І чий жагучий поцілунок
Палкіший пристрасно за твій?
Як може серце в ніжну мить
Красуню іншу полюбить?
Але байдужий і жорстокий
Зневажив хан красу ясну,
Холодні ночі він без сну
Проводить хмурий, самотній
З тих пір, як польська княжна
В гарем цей кинута сумна.

Недавно ще Марія мила
Ці небеса чужі узріла,
Красою ще в недавні дні
Пишалась в рідній стороні.
Старий отець гордився нею
І звав одрадою своєю.
Законом батькові була
Її слаба дитяча воля,
Одна турбота в ній жила,
Щоб любі Марії доля
Була безжурна, як весна,
Щоб сум минуций, бистролинний
Не посмутив душі дівчини,
Щоб навіть замузем вона
Із милуванням споминала
Свое дівоцтво, дні гулянь,
Що сном легеньким промелькала
Все вабило в ній: норов, стан,
Струнка хода, жива уява,
Блакить очей її ласкава.

Природи милої дари
Вона мистецтвом прикрашала
І, взявши арфу, палом гри
Завжди присутніх чарувала.
Не раз вельможа, багатій
До неї сватались, зітхали,
І юрби юнаків по ній
В томлінні тайному страждали,
Але в душі своїй ясній
Вона любові ще не знала
І в замку батька в колі слуг
Своє дозвілля між подруг
Лише забавам дарувала.

Давно? І що ж! Орда татар
На Польщу ринула рікою.
Ні, не з такою бистротою
По ниві стелеться пожар.
Ущент спустошений війною
Квітуний край осиротів;
Минули забавки чудові,
Змарніли села і діброви
І пишний замок спорожнів.
Пуста маріїна світлиця...
В домовій церкві, де кругом
Почили моці мертвим сном,
В короні з князевим гербом
Нова воздвиглася гробниця.
Поклали батька у труну.
Скупий наступник замком править,
Тяжкими ярмами неславить
Країну знищену, сумну.

Шкода! Палац Бахчисарая
Ховає молоду княжну.
В неволі в'януци, ридає
Марія бідна кожну мить.
Гірей знедолену щадить:
Її печаль, сльоза солона
У серце хаґа до глибин
Проходять; і для неї він
Пом'якшує тяжкі закони.
Похмурий сторож ханських жон
До неї зовсім не заходить,
Не він турботно, мов на трон,
На ложе сна її возводить.
І він, коли б її не стрів,
На неї глянути не смів.
Одна з невільницею зранку
Вона в купальні потайній.
Сам хан боїться полонянки
Сумний порушить супокій.
В гаремі, у покої дальнім

Її жить дозволено одній.
Здається, в тім кутку печальнім
Хтось заховався неземний.
Там день і ніч горить лампада,
Лик озаряючи святий,
Душі скорботної відрада.
Там квітне віра в тишині,
Там віє ніжне уповання,
Встають в уяві спогадання
Близькі, приємні і сумні...
Там дівка сльози проливає,
Од заздрих схована подруг,
Тоді, коли усе навкруг
В розкошах сумних утопає,
Святиню строгую ховає
Куток спасенний — без тривоги.
Так серце, жертва заблукання,
Серед порочного буяння,
Оберігає святу, як бог
Заруку; почуття єдине.

Настала ніч. Укрились тінню
Тавриди ніжної поля;
Серед лаврового тремтіння
Я чую співи солов'я.
За хором зір вже місяць сходить
З безхмарних чистих верховин
На ліс, діброву, сон долин
Томливе сяйво він наводить.
Безжурним вечером ясным
В покровах білих, наче тіні
Бахчисарая в безгомінні
Ідуть поволи з дому в дім
Татар дружини чорноброві
Ділить дозвілля вечерові.
Заснув палац, гарем із ним;
Все в насолоді тиховійній;
Не уривається нічим
Мовчання ночі. Страж надійний
Дозором обійшов євнух.
Тепер він спить; та страх подвійний,
Тривожить в нім і сонний дух.
Ще невідомих зрад чекання
Спокою не дають уму.
То шорох чийсь, а то шептання,
То крик чувається йому;
Обдурений невірним слухом,
Він прокидається, тремтить.
Наляканий, прикинувся ухом,
Але навколо все мовчить.
Одні фонтани срібнозвучні
Пісні розсипали свої,
Та з розою все нерозлучні

Тьмі співають солов'ї.
 Їм ще довго наслухає
 А знову сон його долає.

Ік нам красу твою збагнуть,
 О, східня ноче темноока!
 Ік любо сни твої плывуть
 Для правовірних слуг пророка.
 Іка пишнота в їх домах,
 І розкішних, голубих садах,
 І тиші гаремів чарівливих,
 Ік гляне місяць з вишини,
 Все повно тайн і тишини,
 Бажань закоханих і хтивих.

Всі жони сплять. Не спить одна.
 Встає, хвилюючись, вона;
 Іде; рукою несміливо
 Одрнула двері. В тьмі нічний
 Несе поволі стан легкий.
 В дрімоті лячний і чутливий —
 Серед путі євнух старий.

Ах, серце в нього невмолиме,
 Зрадливий сна його спокій.
 Як дух, вона проходить мимо.
 Спинилась. Двері; в замішанні
 Її стривожена рука

Торкнулась вірного замка...
 Ввійшла і — бачить в дивуванні...
 І в неї тайний страх проник.
 Лампада світить в самотині,
 Ківот печальний, бліки сині,
 Святої діви кроткий лик,
 Хрест — символ чистої святині,
 Грузинко, все в душі твоїй
 Близьке щось, рідне пробудило.
 Все звуками колишніх дій
 Неясно враз заговорило.
 То спала молода княжна.

Її лані жаром сна
 Немов троянди розцвітали
 І, сліз зберігши свіжий слід,
 В усмішці трепетній палали...
 Так світить місяць поміж віт
 На росяний розкішний цвіт.
 Злетівши з неба, син Едема,
 Здавалось, ангел почивав
 І сонний сльози проливав
 Над полонянкою гарема.
 Зареми, леле, що тобі?
 Забилися груди у журбі.
 Перед полячкою сумною
 Стоїть навколюшках в мольбі:
 «О діво, зжался наді мною»,

Слова і стогін гомінкий
 Урвали діви сон легкий.
 Княжна в страху перед собою
 Зрить незнайомки вид сумний.
 Її підводячи рукою,
 Турботно, ніжно каже їй:
 «Хто ти? Так пізно? Що з тобою?»
 — Мольбу складаю я тобі:
 Врятуй мене; в моїй судбі
 Одна була надія мила...
 Одна я щастям володіла,
 Воно, здавалось, не мине...
 Та тінь блаженства відлетіла.
 Я гину. Вислухай мене:
 Не тут, далеко я родилась.
 Далеко... Днів минулих рій
 У юній пам'яті моїй
 Живе; от спогади явилися:
 Я бачу гори в небесах,
 Потоки піняві в горах,
 Ліси я пам'ятаю, склони,
 Інакші норони, закони,
 Але ще й досі не збагну,
 Як в цю жорстоку чужину
 Дісталась; бачу тільки море
 Та ще людину в вишині
 Над парусами...

Страх і горе

Чужі завжди були мені;
 Я в безтурботній тишині
 В тіні гарема розцвітала
 І перших любовців огні
 Слухняним серцем дожидала.
 Мої бажання потайні
 Збулись; Гірей для насолоди
 Забув війну, грабунки, кров;
 Покинув битви і походи
 І свій гарем побачив знов.
 Всі перед ханом у чеканні
 Стояли ми. Свій ясний зір
 Він на мені спинив в мовчанні,
 Мене покликав... І з тих пір
 Ми упивалися незмінно
 Глибоким щастям повсякчас.
 І ні брехня, ні підозріння,
 Ні зловних ревностів кипіння,
 Ні скука не смутили нас.
 Лиш ти, Маріє, появилася,
 З тих пір в душі його на дні
 Злочинна дума затаїлась.
 Він зраду носить в тишині;
 Моїх не слухає докорів;
 Йому докучний стогін мій;
 Він не промовить слова в горі

Коханці кинутій своїй.
 Ти до злочинства непричасна;
 Я знаю — не твоя вина...
 Отож послухай: я прекрасна;
 Лиш поруч тебе — осяйна
 Моя краса, можливо, гасне.
 Та в мене пристрасть вогняна
 У серці; ти любиш не вмієш.
 Чому ж холодним сумом вій
 У серці ти неспокій сієш?
 Мені Гірея дай; він мій.
 Ще на мені його лобзання,
 Мені страшні він клятви дав.
 Давно всі думи, всі бажання
 Гірей з моїми поєднав.
 Коли він зрадить — я загину...
 Я плачу; подивись, коліна
 Перед тобою я клоню.
 Молю тебе без нарікання,
 Верни мій спокій, страсть мою,
 Віддай ясне моє кохання...
 Не заперечуй, а збагни:
 Він мій; засліплений тобою;
 Презирством, просьбою, журбою,
 Чим хоч од себе одверни.
 Кленись... (хоч я для Алкорана
 Поміж невірлицями хана
 Забула віру давніх днів;
 Та віра наших матерів
 Однакова), кленися нею
 Зарему повернуть Гірею.
 Коли ж повинна я: кінжал
 Був здавна зброєю моєю,
 Зросла я між кавказьких скал».

Сказавши, щезла вмиль. За нею
 Не сміє йти княжна... Цей шал
 Їй, діві чистій, незнайомий,
 Оця мольба така страшна.
 Та дивне щось і щось відоме
 В цій мові пізнає вона.
 Які ж то сльози і благання
 Її спасуть од насміяння?
 Що буде? Чи судилось їй
 Днів юних залишок тяжкий
 Прожить у хановій світлиці?
 О господи! Гірею злий,
 Якби ти у своїй в'язниці
 Її нещасну занедбав;
 Чи вмиль одну ударом криці
 Похмурі дні їй перетяв.
 З якою б радістю Марія
 Цей світ залишила сумний.
 Життя прекрасне наче мрія

Не засіє більше їй.
 Що їй робить в пустелі світу?
 Давно пора, Марію ждуть.
 На лоно мира сумовиту
 Гірея полонянку звуть.

Багато поминуло літ.
 Марію узяла могила,
 Вона давно жаданий світ,
 Мов ангел чистий, освітила.
 Що ж юну, в гроб її звело?
 Нудьга неволі, безнадія,
 Хвороба, а чи інше зло?
 Хто зна? Немає вже Марії,
 Палац похмурий спорожнів.
 Гірей його покинув знову;
 З ордою грабують готовий
 В краї чужинні полетів.
 Він часто посеред боїв
 Літав похмурий, криволадний.
 Та в серці інших почуттів
 Таївся племін безвідрадний.
 Він часто в колі ворогів
 Підійме шаблю, і з розмаху
 Застигне раптом як мара,
 Навкруг безумно позира,
 Ізблідне, ніби повен страху,
 Шепоче все якісь слова,
 І часом сльози пролива.

Презирству відданий, забутий
 Гарем не зрить його лиця;
 Там кинуті на розпач лютий
 Під охороною скопця
 Старіють жони. Поміж ними
 Нема грузинки вже. Сумна
 Гарема слугами німими
 Безжально втоплена вона.
 В ту ніч як згинула княжна,
 Її рука убила мстива...
 Якою б не була вина,
 Покара їй була жаклива!

Спустошивши війною вкрай
 Широкий прикавказький край
 І мирні селища Росії,
 В Тавриду повернувся хан
 І в пам'ять бідної Марії
 Воздвигнув мраморний фонтан
 В кутку самотньої палати,
 Над ним сіє в темноті
 Півмісяць східний на хресті.
 (Зухвалий символ, слід сказати,
 Незнання вигадки пусті!)

Єсть напис... Літами їдкими
Слова не стерлись золоті.
За рисами його чужими
Вода у мраморі журчить
І капле слізьми льодовими,
Не замовкаючи й на мить.

Так плаче мати в дні печалі
За сином, вбитим на війні.
У тій дівчата стороні
Діла минувшини узнали
І хмурий пам'ятник вони
Фонтаном сліз найменували.

Все кинувши задля путі,
З північного утікши краю,
Одвідав я Бахчисараю
Палац, заснулий в забутті.
Серед безмовних переходів
Блукав я там, де бич народів
Татарин злий бенкетував
І після наскоку жахного
В безумній лінії потопає.
І досі тут пишноти много
В пустих покоях і садах,
Шумить вода, палають рози
І виноградні в'ються лози
І сяє золото в домах.
Я бачив поржавілі ґратки.
За ними, по своїй весні,
Перебираючи очатки,
Зітхали жони в тишині.
Я бачив кладовище ханів,
Житло останнє злих тиранів.
І ті надгробові стовби
Під мармуровою чалмою
Здавалось, заповіт судби
Казали мовою живою.

Де ділись хани? Де гарем?
В безжурній тиші все втопає.
Але в той час не тим огнем

Душа наповнилась до краю.
Дихання роз, фонтанів шум
Будили ніжне хвилювання
І мимохіть впадав мій ум
В іще незнане поривання.
І по палацу в млі туманній
Мелькала діва молода.

Чию я, друзі, бачив тінь?
Скажіть мені, чий образ ніжний
Літає за мною, як марінь,
Легкий, в одежі білосніжній?
Чи то Марія образ свій
Мені являла, чи Зарема
Літала в ревності страшний
Серед спустілого гарема?

Такий же милий образ я,
Красу земну ще пам'ятаю

Прихильник муз, прихильник миру,
Забувши дружбу і любов,
О, скоро вас побачу знов,
Веселі береги Салгіра!
Прийду на схил приморських гір,
Залитий спогадів юрбою,
І хвили Таврії ясної
Порадують мій спраглий зір.
Чарівний край, очей відрада!
Все там живе: горби, ліси,
Янтар і яхонт винограда,
Долини, сповнені краси.
Тополь і яворів принада
Під тінь свою хоча на мить
Їздця приваблюють з дороги,
Коли в мить ранку золотого
Привиклий кінь його біжить.
Вода неначе древня сага
Про щось далеке гомонить
Навкруг верхів'їв Аю-Дага...

Д О Н

Між безкраїх піль, дзеркальний,
Ось він ллється. Здрастуй, Дон.
Від синів твоїх цей дальній
Я привіз тобі поклон.

Як уславленого брата,
Ріки знають тихий Дон;
Від Аракса і Євфрата
Я привіз тобі поклон.

Відпочивши від погоні,
Рідні чуючи краї,
Вже доїнські співають коні
Арпачайські течії.

Тож готуй, мій Дін жаданий,
Для кіннотників хватких
Сік шумливий, полум'яний
Виноградників твоїх.

АКВІЛОН

Чого ти, грізний аквілон,
Болотну трость додолу клониш?
Чого на дальній горизонт
Так гнівно хмароньку ти гониш?

Недавно в пасма туч хмурні
Схил неба глухо одягався,
Недавно дуб в височині
Красою гордою здіймався.

Та ти піднявся, закружляв,
Промчав порив грози і слави
І тучі бурі розігнав,
І дуб повергнув величавий.

Тож хай, ясне, у вишині
Віднині сонце радо сяє,
В зефірі хмаронька гуляє,
Хвилює трость у тишині.

Переклав М. Зісман

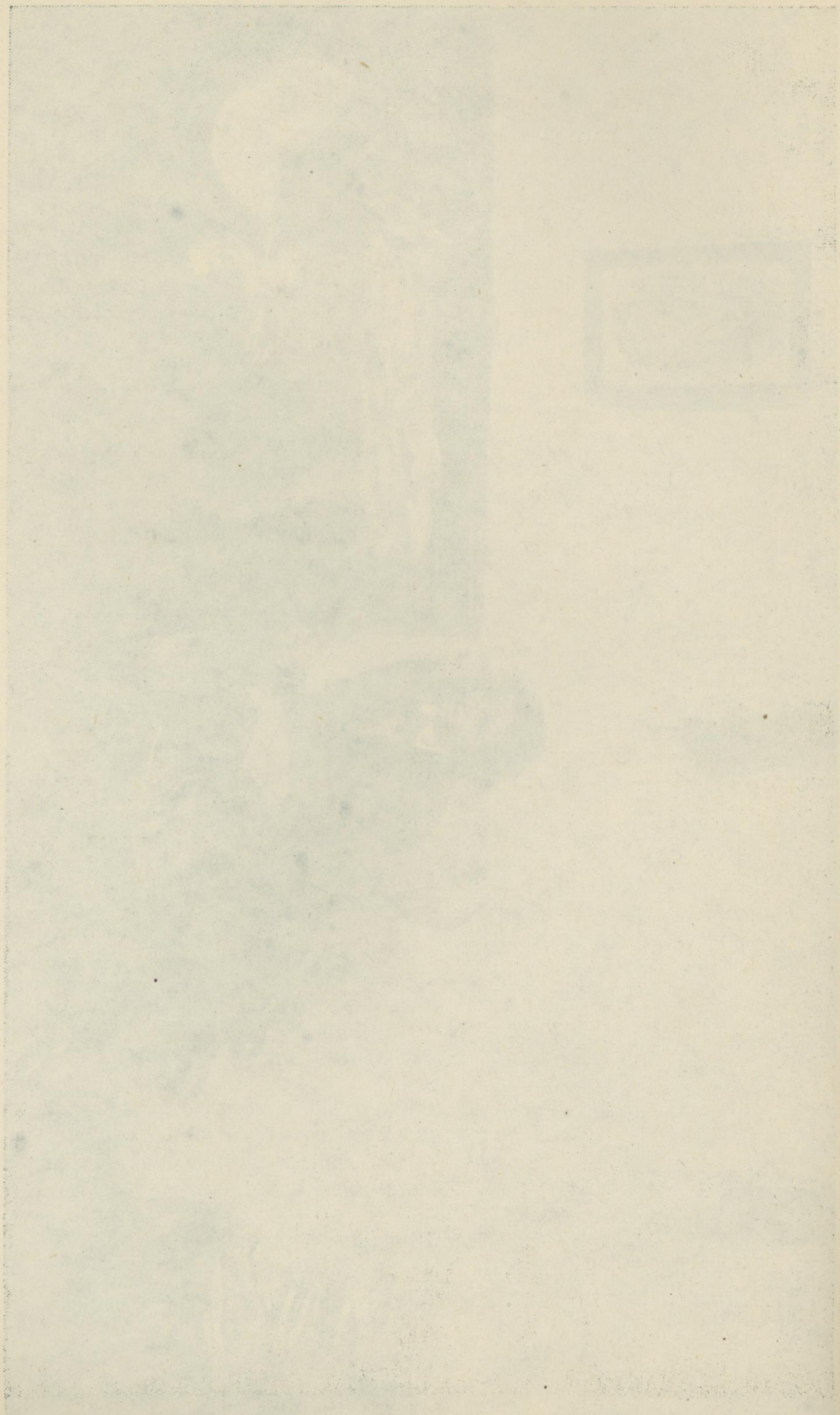
Пушкін і няня.

З картини Геллера.

С. С. Давыдов

С. С. Давыдов

С. С. Давыдов

Х
В
Д
і
Д
Л
С
Д
З
Т
Я
б
і
Д
г
ж
Е
в
Я
Г
Г
Г
І
В

БАЖАННЯ

(1821 р.)

Хто бачив край, де в розкоші природи
всміхаються діброви і луги,
де сяють сині веселі води
і пишні огортають береги,
де на горби під лавровії зводи
лягти не сміють пасмурні сніги?
Скажіть мені: хто бачив край чудо-
вий,
де я любив, вигнанець невідомий?

Злотистий край, любимий край Ель-
віні!

Туди бажання й пориви мої.
Я знаю гір високі верховини,
біжучих вод веселі ручей,
і тінь, і шум, і сонячні долини,
де бідної татарської сім'ї
гостинний люд у дружбі обопільній
живе під кровом простим і привіль-
ним.

Все миле там в красі своїй спокійній,
все зманює мандрівника туди.

Як кінь біжить в день ясний, легко-
війний

по схилах гір над гомоном води.

Повсюди труд веселий і надійний
поля татар збагачує, сади.

Цвітуть узгір'я, в листі винограду
висить янтар — бенкетів всіх вірада.

Тополі і шовковиці і стадо
заснуле там, де тінь олив густа,
округ будов штахети винограду,
монастирі і селища й міста,
приливу шум і гомін водопаду,
де корабель у хвилях проліта,
ясне проміння золотого Феба
і сине, райдужне, південне небо.

Чи знов прийду, прихильник муз і
миру,

від шуму, поговору й суєти,
на берегах веселого Салгіру
душі моєї спогади плести?
І ти, моя задумливая ліро,
ти, вірная півиця краси,
півице і вигнання і розлуки,
чи втрачені свої ти знайдеш звуки?

Де мірт шумить над урною журливо,
чи знов побачу крізь густі ліса
і зводи скель, і моря переливи,
і чисті, наче радість, небеса?

Чи стихне то життя мое бурхливе?

Чи літ минулих вернеться краса?

Чи знов пройду під тіні легкокрилі
душею там заснути на привіллі?

Переклав Гаврош Сірий

ЗИМОВИЙ ВЕЧІР

Буря млою небо криє,
Запорошує поля;
То, як звір, вона завие,
То заплаче, як маля.
То у стрісі б'ється грізно,
Сніг змитає заодно,
То, немов мандрівник, пізно
В мерзле стукає вікно.

В нас хатиночка маленька,
Непривітна і сумна.
Ну чого ж, моя старенька,
Ти мовчиш біля вікна?

Може бурі завивання
Тебе встигло утомить,
Чи під веретен дзижчання
Задрімала ти на мить?

Хай метелиться пороша,
Юність бідную потіш,
Вип'єм, подруго хороша,
Серцю буде веселіш!

Заспівай но, як синиця
За морями прожила,
Як дівчина-зоряниця
По водицю рано йшла.

Буря млою небо криє,
Запорошує поля;
То, як звір, вона завие,
То заплаче, як маля.
Хай метелиться пороша,
Юність бідную потіш,
Вип'єм, подруго хороша,
Серцю буде веселіш!

Н Я Н І

Подруго днів моїх суворих,
Стара голубко. Час мине.
Одна, між сосен жовтокорих,
Давно, давно ти ждеш мене.
І край вікна в свій світлиці
Горюєш, сльози на очах,
Щомиті завмирають спиці
В твоїх поморщених руках.
В забуті дивишся ворота
На чорну, на далеку путь:
І відчущання, і турботи
Тобі спокою не дають...

Переклав Б. Калмановський.

О. С. Пушкін

МІЙ РОДОВІД АБО РУСЬКИЙ МІЩАНИН

Вільне наслідування лорду Байрону

Сміючись над своїм же братом,
писаки руські, у юрбі,
мене зовуть аристократом.
Дурниці, глянь, та хай собі...
Я не лейб-фурман, не асесор,
я по хресту не дворянин,
не академік, не професор;
я просто — руський міщанин.

Ясна мені часу несталість,
її не перечу, справді; ні:
новою з роду знатність стала,
і тим знатніша, чим новіш.
Зневажених родів уламок
і, слава богу, не один,
бояр старинних я нащадок:
я міщанин, я міщанин.

Не торгував мій дід млинцями,
в князі з хохлів він не плигав,
з двірськими не співав дячками,
царських чобіт не ваксував,
не був і втікачем-солдатом
австрійських пудрених-дружин.
Де ж бути мені аристократом?
Я, слава богу, міщанин.

В бою мій предок Радша впертий
святому Невському служив;
нащадків же Іван Четвертий
помилював, вінчаний гнів.
Водились Пушкіни з царями;
із них був славним не один,
коли тягався з поляками
нижньогородський міщанин.

Смиривши заколот й коварство,
і лють військових непогод,
як звав Романових на царство
у грамоті своїй народ,
до неї руку й ми приклали,
і страдників дарив нас син,
бувало нас і шанували;
та я... я руський міщанин.

Завзяття дух нам все спаскудив:
в рідню нестримний як огонь,
з Петром мій пращур в лад не дудив,
за те й повісив він його.

Цей приклад буде нам наука:
владар не любить спорок з ним,
не всяк князь Яків Долгорукий,
щаслив покірний міщанин.

Мій дід тоді, як бунт піднявся
із петергофського двора,
як Мініх, вірним залишався
падінню Третього Петра.
Попали в честь тоді Орлови,
а дід — в фортецю, в карантин,
і от притих наш рід суворий,
і я родився — міщанин.

І під моїм гербом, печаттю,
я згорток грамот схоронив,
і не змагавсь з новою знаттю,
я пиху крові вгомонив.
Я невідомий віршотворець,
я Пушкін просто, не Мусін,
великий сам, не царедворець,
я грамотій: я міщанин.

Відок Фіглярин, сидя дома,
рішив, що дід мій Ганнібал,
був куплений за пляшку рома
і в руки шкіперу попав.

Цей шкіпер був той шкіпер славний,
ким наша двинулась земля,
хто дав могутньо біг державний
кормі країни — корабля.
Для діда шкіпер був доступний,
поцінно куплений арап
старанний зріс і непідкупний,
царю наперсник, а не раб.

І він був батьком Ганнібала,
перед яким, в виру глибин,
громаддя кораблів налало
і впав уперше Наварін.

Захоплення Фіглярин повний:
мов, я в дворянстві міщанин,
що ж він в сім'ї своїй шановний?
Він... він в Міщанській дворянин.

Переклав В. Литвиненко

О. С. Пушкін

Б У Р Я

Ти бачив діву на скалі
У білім одязі над морем,
Коли воно у бурній млі
Гриміло хвиль могучим хором,
Коли гроза вогнем заграва
Її щоразу осявала
І вітер бився й надимава
Її летюче покривало.
Прекрасне море в бурній млі
І даль у блисках непрозора,
Єдина ж діва на скалі
Прекрасніш бурь, небес і моря.

Переклав Ів. Коперник

Пора, мій друг, пора. Спокою серце
просить
Летять за днями дні — і кожен день
уносить
Частиночку буття. А вдвох з тобою
в нас
Передбачання жить, дивись і вмиш
якраз.
Немає щастя скрізь. Та спокій є і
воля,
Іздавна мріється мені завидна доля —
Давно раб втомлений, я мислю від
турбот
Втекти в оселю праць і чистих на-
солод.

❖ ❖ ❖

Я вас любив. Вогонь любові, може,
В душі моїй іще не зовсім згас.
Та хай же він вас більше не триво-
жить,
Не хочу я нічим печалить вас.

Я вас любив мовчазно, безнадійно,
Що спокою від ревнощів не мав.
Я вас любив так щиро і так мрійно,
Як дай вам бог, щоб другий так ко-
хав.

Переклав Яків Сандлер

ПУШКІН¹⁾

ч. II. Ліцей

Була весна. Тепер на Розовому полі вони не слухали Чірікова, який найбільше старався, щоб про лицей та всіх лицейських забули, і він боявся уявити, що голосні ігри лицейських чого доброго потривожать.

Дарма: вони боролися, при чому так відважно і зухвало, що Чіріков ухотів в альтанку і, махнувши на все рукою, накидав строфи поеми, якою був зайнятий цілком. Але шуму не було: вони пихкали, падали, переверталися, звивалися немов гадюка, — поки один з них, тріумфуючи, не придушував коліном переможеного противника. Тоді загальний шум починався. Олександр вилутовався в боротьбу з першим-ліпшим противником, але часто нещасливо. Броглію був сильний, руки в нього були сталеві. Якось він, усміхаючись, запропонував Олександрові боротись. Той не відмовився, але відразу ж був схоплений в обійми, позбавлений можливості поворухнути рукою — і переможений. Він був розлючений, але більше з ним не боровся. Він соромився свого зросту: він був маленький, менший за Броглію, Малиновського, Данзаса, і заздрив їм.

Комовський був ще менший. Якось Комовський боровся з Броглію. Вони клубком качалися по лузі. Вся справа була в тім, щоб визволити праву руку, — рукою можна було ухопити противника за шию, відвести його руку, несподівано розімкнути обійми і зірватися на ноги. Маленький, недолугий Комовський вився, як в'юн, у сильних руках — і раптом, несподівано, силач Сільвер випустив Комовського з рук і всі отямитися не встигли, як той уже сидів на ньому верхи.

Олександр крикнув:

¹⁾ Уривок з роману.

— Браво!

Він сміявся. Він любив у цю мить Комовського, хитрого, маленького, верткого, такого мізерного, що Яковлев, який зображував у лицах триста номерів, ніколи не зображував його.

Зате Олександр любив фехтувати. Дротяні маски, рапіри, важкі рукавиці, — тут Броглію міг і не встояти. Він був високий, широкоплечий, але нерухомий, і він відступав перед комариним жолом олександрової рапіри.

Вальвіль, старий француз, з фарбованими вусиками, захоплювався Олександром.

— Вотр кор труа!

— А вансе!

— Ан карт!

Рапіри згиналися, дзвеніли, лякали, каблуки тупали. В Олександра не вистачало терпіння чекати випадку і Вальвіль його спиняв.

Броглію бував переможений.

— Диявол теж невеликого зросту, панове, — говорив задоволений Вальвіль, — тут зріст не має значення. Чому Пушкін добре фехтує? — запитував він, тріумфуючи. — Ніхто не знає? Ні? Тоді я поясню вам: він б'ється насправжки, немов у справжній дуелі. Одного разу, коли я в році сімдесят дев'ятому був викликаний..

Фролов відвідував заняття Вальвіля. Запалюючись, він хрипів тихо:

— Не туди! Права!

Пушкін несподівано завоював його прихильність:

— Напористий, виверткий, раптовий і швидкий, — говорив він про нього з пошаною.

Дізнавшись, що Пушкін — поет, і в дуже насмішкуватому стилі, він похмурнів, а потім, проте, підбадьорившись, поважно сказав:

— Хай сміється, але тільки поза стінами лицю. Державін був зух, ру-

бака і якби він не став міністром, то напевно був би генералом. Проте, писав у насмішкуватому стилі. Тепер, чути, у відставці і, звичайно, до служби більш нездатний. А у Пушкіна велика меткість: випад хороший. Є у нього у випаді це чортівське поривання, уява.

І ця сама уява робила Олександра передостаннім у танцях. Останнім вважався Кюхельбекер. Танцювати їх учив тепер товстенький дідок Гюар, який не знаходив у них розв'язності, потрібної для руху. Кюхельбекер не додержував такту, махав руками, при команді à gauche довго хитався то вправо, то вліво і т. ін.

Він був ретельний, але від цього було не легше: викликав сміх товаришів і розладжував фігури. Гюар просив звільнити Кюхельбекера від танців.

— Як бувають німі, — говорив він, — яких належить звільняти від співів, так бувають німі і в танцях. М-г Кюхельбекер — отакий німий. Але і Олександр, який сміявся з Кюхлі, був не кращий: споглядаючи стрибки свого друга, він так був ними зайнятий, що, не слухаючи команди дідка, нісся вперед.

Інтерес, викликаний Фроловим, лестив йому. Цілими днями, чергуючи в ліцеї, він курив довгий чубук і випускав хмари диму.

— Сазонов! Кременю! — кричав він.

А коли Сазонов не обзивався, він кричав йому:

— Ей ти, фігура!

Одразу Данзас здобув десь люльку, за ним Яковлев і інші. Вони курили, пускаючи дим у комин, нишком. Побачивши це, Фролов сказав коротко, але сильно:

— Тютюн забороняється. Станьте дорослими, — і димить хоч цілий день. Але — поза стінами ліцею.

Важлива риса: і полковник, і ставленик його, дядька Сазонов, пропадали ночами, але вранці з'являлися завжди перед дзвінком. Іноді вранці полковник був похмурий і хрипів,

як задушений, іноді ж був ласкавий. Таємниця ночей незабаром з'ясувалася: одного разу він картав дядьку Матвія, який втратив дисципліну, заклав палець за жилет, і раптом засмальцьовані карти посипалися. Полковник був гравець. Побагрянівши, він наказав Сазонову зібрати карти, сунув їх у кишеню, і, круто повернувшись, зник. Сазонов був завжди тверезий і скучний: погляд його був безстрашний. Він рідко жвавішав. Одного разу рухи його були особливо повільні, погляд нерухомий, він довго стояв перед Олександром, не чуючи запитання, і Олександр помітив, що руки його тремтіли. Побачивши здивовання Олександра, він посміхнувся йому своєю дитячою посмішкою.

Фролов забавляв Олександра своєю армійською хрипотою, частими згадуваннями Алкорана та Емілії. Пам'ятаючи небезпечну насмішкуватість Пушкіна, Фролов дивився крізь пальці на важливі провини: незастібнуті гудзики, часті загублення носових хусточок тощо. А втім, хрипун був і насправді добродушний. З Вальховським він провадив розмови військові:

— З наук ваших придасться вам лише математика, — для прицілу. Я сам математиком був колись.

З усього було видно, що цивільне їх навчання вважав він тимчасовим.

Іноді, зібравши навколо себе пліхіших: М'ясоєдова, Тиркова, Костенського — він розповідав їм про Наполеона:

—... І ось, добродію, дістаю повідомлення: авангард видно. Я наводжу, командую, і що ж? Виявилось, наші. Помилка! Сумно, але, як каже Алкоран, — кожен може помилитися. Чіріков, який ненавидів Фролова, говорив про нього, що він втік з свого маєтку Лонки, під Смоленськом, при перших чутках про появу Наполеона і в чому був.

Фролов був артилерист, і в цьому була причина несподіваної його появи в ліцеї: зумівши сподобатися

генералові Аракчєєву, він був призначений у лицей як вихователь.

Монашєське життя закінчилося. Давно пропала і сама пам'ять про єзуїта. Завжди суворий, стурбований, похмурий Малиновський зник, залишивши довгу пам'ять. Вальховський, Малиновський, Матюшкін, Пушкін — осиротіли: Кошанський, поважний чепурун, був у білій гарячці. Чекали на нього місяць, другий, а одного разу з'явився заміняти його чоловік товстий, флегматичний, нічим на нього не схожий, — Галич.

Вони нетерпляче чекали його першої лекції. Вони звикли до недовірливих поглядів Кошанського, до того, як він постукував пальцем по кафедрі, вичікуючи тиші, до його каверзних запитань і сміху, до виття і шипіння-читання віршів. Вони приготувалися до всього.

Новий професор повільно і зручно вмовистився в кріслі, глянув крізь окуляри без підозри і розгорнув, не кваплячись, підручник Кошанського. Кошанський намагався завжди встигати за курсом і пристосовуватись до програми. Новий професор зазирнув у підручник, довго, не звертаючи уваги на своїх слухачів, дивився в нього, потім раптом усміхнувся і закрив. Він відклав його на бік і більш про підручник мови не було.

Все так же не кваплячись, він попросив будького прочитати іншу книгу, яку привіз з собою випадково. Це була драма Коцебу. Яковлев прочитав першу сцену. Професор спинив його і так же, не кваплячись, спитав:

— Чим погана ця сцена?

І вони зрозуміли, що він добрий, лінивий, лукавий, не добивається швидких успіхів, директорського місця і навіть небагато від них сподівається. Почалися суперечки про Коцебу.

Олександр здивовано дивився на нового професора: у Галича був смак.

А потім професор розгорнув потріпану книжку, яку вони пізнали:

це був Корнелій Непот, якого читав їм Кошанський. Кошанський заходився кожною його фразою, тому не встигав перекладати.

— Ану, візьмімося за старика, сказав новий професор.

З першої ж лекції вони його любили.

Строгості Фролова суперечили власним його нахилам і звичаям армійські звички його і деяку впливість вони навчилися обминати. Тепер ніхто не заважав їм. Вони лягли з своїми батьками під час побачень, не так, як при Мартині, коли побачення були дійсно тюремні.

Сергій Львович і Надія Йосипівна до Москви не повернулися — відкрито місце у Варшаві, і Сергій Львович зібрався туди з усією родиною. І подорож, і віддаленість від столиці яка його не оцінила, і сама Варшава де багато прекрасних полек, — все задовольняло Сергія Львовича у новому призначенні. Він був зайнятий приємною думкою: хоча у чині його і не підвищили, але призначення так недавно здобутий, віддалений водночас сповнений спокус край, що там не кажи, було почасти навіть почесне. А втім, він зовсім не мав пився виїздити на окраїну і не бачив задоволення і користі витрачав гроші, одержані ним на подорож.

Він почав помітно рідше писати синові. Отже, на побачення до Олександра ніхто не їздив. Вони пишались гуляти тепер по парку в недозволений час. Заходили потай у кондиторську і Горчаков говорив з безтурботним виразом:

— Яке ми ведемо легковажне життя!

Вони здружилися. Горчаков з його умінням говорити про все легко, вразу розуміти і ні з чого не дивуватися, подобався йому. Честолюбність Горчакова була нічим не обмежена: він любив славу і легко йшов до неї. Всі професори, навіть похмурий Калданов, були певні блискучої його долі. Він з насолодою тепер слухав вірші Пушкіна. Він робив іноді за

„3 грудня 1833 р.—Вчора Гоголь читав мені казку“ „Як Ів. Ів. посварився з Ів. Тимоф. (Никифоровичем),—дуже,
оригінально і дуже смішно“ Пушкін щоденник.

З картини Клодта

заж
по
сп
ліх
ку
з
піш
ску
бу
нку
бу
ти
си
ко
пи
гіч
73.
ма
іо
Ка
бу
біс
пу
на
іо
о
ста
Зс
Рс
л
іс
ні
ба
Ві
п
не
ві
ка
на
ш
і
с
по
Н
лі
с
ц

важення, досить дільні. Він знав безпомилково, кому той чи інший вірш сподобається і чому він матиме успіх. Він угадував наперед, що скажуть старші, як поставляться дядечко з тітонькою, яким він посилав усі лицейські вірші. Горчаков, такий блискучий, не з багатьма товаришував, був взагалі байдужий, і прихильність, яку він почав виявляти до поета, була приємна.

Часу було багато: вони не посувалися далі у вивченні наук. Мав бути прилюдний іспит. Урочистий іспит хотів ще влаштувати покійний. Малиновський. Тепер, у загальній розтіці, наступний іспит був єдиною уздою і загрозою, спроможною стримати лицейські пристрасті.

— Найбільше треба побоюватись повного їх розсіяння, — говорив Кайданов, — а науки почекають.

Його пекельна поема про монаха була майже закінчена. Вона була у бісівському, насмішуватому роді: пустощі чортів, які спокушають монахів, біла спідниця, приваблююча монаха, монах, який летить на чортів верхи. Він малював на аркушах старечу, мавп'ячу голову у пов'язці: Вольтера. Це було гідно його Діви. Фернейського старика крикуна, який славними віршами навіки позбавив невинності Орлеанську Діву, — і сильні шинкарські звуки Баркова, з батьківського тайника, згадував він. Він охоче між рядків намалював би і Баркова, і Вільйона, але портрети шинкарських шибеників були йому невідомі. Він уявляв собі Баркова високим хлопчиною з міцними кулаками.

Приклад Василя Львовича його зачарував: він згадував дядьків періт, шипіння і свист справді бісівські. Так і він був народжений для таємної слави, підспудного читання і його поеми зберігатимуть потайні шафи. Небезпечна, двозначна слава приваблювала його.

Він міг віддаватися цілковитій свободі: його поема ніколи, він був цього певен, не побачить світу. Він

пам'ятав картини, які висіли в квартирі Дмитрієва: нерухомі посмішки, косі масляні погляди, півсвітло, півтінь, білі спідниці у чорній масляній імлі. Це обтяжувало його, — він був немов у тумані. Каламутні поеми Оссіана, які не зробилися ясні навіть у переказі Парні, подобалися йому: печери, блискавки, сиві хвилі.

Жуковський прославив перемоги дванадцятого року і себе самого поемою небувалою, в новому роді: «Певец во стане русских воинов». Вона рисами різкими нагадувала Державіна, жвавістю — баладу, а музикою, віршами своїми — модну пісню. Звуки її запам'ятовувалися проти волі і всі раптом почали складати вірші на цей взірєць. Батюшков слідом за дядечком Василем Львовичем висміяв сивого Шішкова та його бесіду — віршами, які у всьому повторювали славного співця Жуковського. Поема його, в жартівливому роді, називалася «Певец во стане варягороссов». А втім, на слух, це було немов легке глузування не тільки з шішковського жовтого будинку, але й з самої співучої поеми.

Варто прочитати тільки перші чотири знамениті рядки поеми:

На поле бранном тишина,
Огни между шатрами,
Друзья, здесь светит нам луна,
Здесь свод небес над нами,—

і одразу ж рими самі лізли. Це було немов нове чаклування.

Сам співець не міг протистояти музиці своїх віршів. Він написав на той же взірєць «Певец в Кремле», а слідом за тим «Тульскую балладу» на весілля своєї прекрасної племінниці:

В трактире тульском тишина,
И на столе уж свечки...

У них у лицей почала ходити пісня про Гауеншільда:

В лицейском зале тишина...

Друзья, к нам лезет сатана.
С лакицей за зубами.

Навіть Кошанський, у білій гарячці, бурмотів невідчепні рядки. Нікому невідомі поети складали тепер на цей взірєць численних «певцов», прославляючи тих героїв, яких не встиг прославити Жуковський. Отаким був оглушливий тріумф нової співучої поезії.

Вірші причепилися до нього, два нові рядки мучили його. Біс передражнювання, домашній біс Василя Львовича, не облишав його. Слава Жуковського, гучна і чиста, завдяки цим двом рядкам та ще «Певцу у варягороссов» раптом стала начебто надто гучна, трохи смішна.

Якийсь неспокій не давав йому спати ночами; кров стукала у скроні, перебільшені, буйні вірші снилися йому. Він написав свого «Певця» за тиждень. Його співець був хлопчина високий, вилицюватий, з міцними кулаками. Цілий содом був у монастирі, перетвореному на шинок. Кохання й бійка були в цій поемі справді кінські. Пощади не було нікому, навіть сивій ігумені. Він був тепер поет цілком самотній. Ціломудрене творіння Жуковського, якщо його прочитати після цих, сповнених огидної сили, віршів, видалося б страшним. Він нікому не прочитав своєї поеми і, сховавши під матрац, з хвилюванням іноді перевіряв чи не зникла.

Він захворів. Гарячка мішалась у нього з гарячкою поетичною. Він лежав у лазареті з голими стінами і ліцейський лікар Пешель лікував його.

Лікар Пешель лікував навмання. Коли дивився на хворого, обличчя його хмурнішало. Він довго дивився на нього з виглядом спантеличеним і потім швидко виписував з казенної аптеки ліки, які нікому пошкодити не могли: дівочу і баб'ячу шкіру, лакрицю та лавровишневі краплі. Гучним голосом він віддавав розпорядження дядьці, який говорив: «Слухаю!», але потім усе забував. В лікаря Пешеля були свої справи і турботи: ввечері втикав він квітку в

петлицю і, браво підбочившись візникових дрожках, скакав у Петербург. Всі знали, що лікар — жрець Вакха і Венери і скаче в Петербург до хвацьких красунь.

Разом з Олександром у лазарет вмістили і дядьку його Сазонова який доглядав хворого. Постелі поставили поруч, щоб дядька подавав хворому допомогу і стежив за хворобою.

У маренні Олександр говорив про пекельну поему і нищпорив поетів стелі, немов шукаючи її. Іноді розплющував очі: дядько Сазонов підносив до губ його воду і промовляв на груди. Обличчя Сазонова змалювалося зовсім дерев'яним, рот напіврозкритий; він терпляче совав свої кан у зуби хворого, і не звертав уваги на те, що ллється вода. Він був зайнятий своїми думками.

Сергій Львович і Надія Йосипівна по дорозі до Варшави, прибувши якраз у цей день в Петербург.

Олександр маячив, йому було погано. Одного разу він розплющив очі, побачив над собою обличчя матері, знову заплющив, думаючи, що це йому примарилося. Надія Йосипівна сиділа над ним постаріла, жовта, в ромодній сукні. Сльоза повзла по зів'ялій щоці. Він заснув вперто, міцно, без снів, підозр, видінь і кинувся вранці здоровий. Дядько Сазонов ще спав, розкривши рот і голосно хропучи.

Сергій Львович на цей раз подивився з Олександром по-новому: розповідав йому про успіх Жуковського і повідомив, що дядечко Сазонов просив переслати йому все, написане племінником Жуковським у всьому значенні і навіть а Батюшков і дядько, хоч і сказав, що так.

— Причина, друже мій, сильні дрісники, — сказав він поважно. Та й те сказати: Жуковський терплячий, а вони задиркуваті.

Батько поглянув на нього з якою пошаною і навіть розповів свої наміри, чого ще в житті не

бив. У Москві Харитонівський провулок не існував — самі головешки.

— Меблі — ти пам'ятаєш, друже мій, крісла коло каміна? Тепер прах і попіл. Ми — пустодомці, бурлаки, погорільці у повному розумінні цього слова. Я вбогий і голий — він коротко проридав.

«Тримайся, друже мій. Тепер кожний за себе, і один лише бог за всіх. У Варшаві — поле діяльності широке. Туди, туди! Мати їде за мною. Витрати неймовірні».

Надія Йосипівна смикнула його за рукав.

Батьки швидко з Олександром попрощалися. Вони, як завжди, поспішали. Надія Йосипівна здивовано дивилася на Сашку: на верхній губі пробивався у нього пух. Коли три роки тому він виїздив у ліцей, він був хоч і дикун, але все ж дитя. Тепер вона з відчуженням і якоюсь ніяковістю дивилася на сина. Цей хлопчик незабаром почне говорити грубим голосом, як всі ці гвардійці. Одначе, як швидко кінчилася її молодість! Ось вона і старуха. Вона була стара і насправді. Вона поцілувала сина в лоб і поквапила Сергія Львовича, який любив довгі обійми, зітхання і пахучою хусточкою витирав сухі очі.

Олександр одужував поволі — і від хвороби, і від пекельних поем. У ларетне вікно було видно верхів'ї дерев. Він нишком читав Батюшкова.

Мой друг, я видел море зла

И неба гибельные кары...

Я видел бледных матерей...

Я на распутьи видел их...

Ці вірші про Москву, це повторення зворушувало його невимовно, він не міг зрозуміти, чому, і довго потім лежав, уткнувшись у подушку; сльози текли в нього, — незрозумілі, бо ці вірші були зовсім не сантиментальні і до почуттів не звернені. Це була досить точна картина спаленої Москви, яку Батюшков вперше побачив.

Його відвідували друзі: прийшов Дельвіг і поцілував його в лоб. Він спитав Олександра:

— Знаєш, що зі мною вчора на прогулянці трапилось?

Виявилось — він відстав від Матвія, який вів їх замість Чірікова, звернув на бік і натрапив на старого відставного солдата, який коло краю канави поклавши свої костури, сунув онучі. Солдат розповів йому про Бородіно і як він лишився живий. Він розповів, як у селах народгнав од себе втікачів. У подертих жіночих тілогрійках, — розповідав солдат, — брели вони по дорогах, мерзли, грабували і гинули. Він казав, що померзлі й забиті французи лежали по дорозі, як смішні і страшні паяци: смерть їх наздоганяла, коли вони рятувались від холоднечі і голоду, уткнувшись головою в палаючий костер, сховавшись під здохлого коня. Були тут забиті селянами та й своїми товаришами, які мародерствували і за теплу тілогрійку ладні були один одного зарізати, — і самі тут же замерзали. Один француз немов окам'янів: очі скляні, руки простягнуті, а голова відрізана. Танці мерців! Сам він брів з віленської лікарні до себе під Курськ і показував, як свищать курські солов'ї в три і чотири коліна. Дядька Сазонов раптом зацікавився розповіддю. Він любив Дельвіга і, немов дитина, жадібно і з наголою завжди слухав його оповідання.

— Це ти вигадав про солдата, — сказав Пушкін, слухаючи його жадібно і напіввідкривши рот.

— Йй-бо, — сказав Дельвіг, — він прикурити просив, в мене не було.

Дельвіг брехав, як завжди, і як завжди в цьому не признавався. Олександр любив його брехню, непоквапну, у всьому подібну до правди. Варто було спитати його, як він спав, і Дельвіг одразу розповідав, що йому снилось. Сон вигадував тут же. Він не був балакучий. Найбільшою його втіхою було, притулившись до грубки, в куточку, слухати

інших і вставляти зрідка словечко. Так він вставляв у куплети, які складали гуртом, цілі рядки. Він любив слухати вірші Олександра, в нього був слух точний. Він вказував усе зайве. Сам же писав пісні і видавав їх за справжні, начебто чути ним у дитинстві.

У Кошанського він був першим з латини і упивався читанням латинських віршів; очі його затуманювались. Якщо хтось просив перекласти, він завжди викручувався, може не знаючи латинських слів або не бажаючи позбавляти вірші їх краси. Він не дочитував книгу, яка його цікавила, тішачись тим, що не дочитав до кінця і може сам призначити долю всім героям. Він ненавидів папір, гусячі пера, скрипіння їх: праця була йому огидна. Він із здивуванням і таємною насолодою годинами стежив за Олександром з темного куточка, коли той писав вірші: закреслював, зціпивши зуби, дивився розгубленим поглядом навкруги і, нарешті, з досадою кидав.

Дельвіг був поет ізусний. Він брехав з такою насолодою, що під кінець сам вірив усьому, що наговорив.

З усмішкою він попрощався: поцілував у лоб Олександра і пішов розповідати усе, що видумав щойно, Юдіну. Юдін кепкував з нього, а Дельвіг відповідав йому на недовірливі запитання із спокоем, який ставив жартівника втупик, а вигадникові це було приємно. Час у Дельвіга весь був заповнений.

Відвідав його і Горчаков. Він розповів про світські новини: здається, Толстой незабаром дає спектакль і хоче запросити всіх лицейських. Незабаром до нього в гості збирається його сестра Олена. Олена красива, незабаром виходить заміж, але вона така лінива, що, здається, в житті не списала ні одного аркуша паперу. Він охоче розповідав про сестру. Сестра була не тільки лінива, але й пустотлива. Дядечко Пещуроз мав пристрасть, яка тепер не часто трапляється: нюхав тютюн. І що ж?

Олена почала робити те саме. Її покарали, але вона наречена і тому покарі на неї більш не впливають. Бачили таке? Чи нема будьяких нових віршів?

Олександр, ще блідий, хворий, слухав Горчакова — і раптом зблід ще більше: він пригадав, що в його келії лишилися обидві поеми, правда сховані. Він просив приятеля взяти обидві поеми собі. Йому важко було згадувати про них; він закусив губи і намагався не дивитись на приятеля.

Ввечері, перед сном, Горчакову вдалося до нього пробратися. Дядька Сазонов кудись зник на ніч, і Олександр лежав один у палаті. Обидві поеми були в Горчакова. Він прочитав їх. Поеми жахливі, згубні і можуть накликати лихо не на одного Пушкіна. В «Тени Баркова» він не розумів навіть багатьох слів. Якби знайшли таку поему тут, у будівлі палацу, під носом у імператора, Пушкіна віддали б у солдати.

Олександр спитав, збентежившись, невже обидві поеми видались йому такими. «Тень Баркова» він і сам вважав надто вільною, але «Монахи» після закінчення і відшліфування він хотів надрукувати. Так ненароком видав Горчакову своє таємне бажання. Він сподівався побачити поему надрукованою, за таємним підписом 1. 14. 16.

Горчаков похитав головою. Він дивувався з необачності приятеля. Обидві поеми жахливі. Він з таємною насолодою стежив за обличчям приятеля: враження було повне. Він ще раз повторив: його, може, і віддали б у солдати, але заслали у віддалений монастир. Його вихваляють проти сивих ігуменів і монахів-злочинців. Його послали б у монастир, де він спав би на кам'яних плитах. А лицей розігнали б, закрили і проклинали б саме його ім'я. Горчаков захопився. Злочин Олександра був великий, безодня, яка відкрилась перед ним, жахлива. Він, Горчаков, врятує його, але востаннє, більше не вдасться.

Обидві поеми він пропонує спалити негайно, він суне їх у піч, одразу, коли дядька її затопить.

Олександр погодився, зовсім не роздумуючи. Картини, які пошепки розвивав перед ним Горчаков, напівморок, самотність вплинули на нього. Він був злочинець. І не лише тому, що сміявся з монахів, — він ненавидів їх, так їм і треба, — не тому, що висміяв жінок, а тому, що не можна було сміятися з віршів, які були чарівні і беззахисні, тільки трошечки нав'язливі, уїдливі. Сама пам'ять про його каламутні поеми була для нього важка. Горчаков мав рацію: його заслали б. Він став би другим Війоном, його ім'я стало б непристойне, як ім'я Баркова. Куди привела його цікавість, бажання, уява, яка втратила узду!

Горчаков, задоволений, тихо вийшов; Сазонова ще не було і ніхто його не помітив.

Олександр не спав цієї ночі. Глибокий морок стояв за вікнами, тиша оточувала його. Іржава свічка опливала. Старий годинник з шипінням пробив північ. Він не боявся ні тюрми, ні монастиря: він втік би. Але мовчання навкруги було надто глибоке, друзі далекі, він був один на цілий світ. Він почав читати французьку книжку, яку приніс йому нишком Дельвіг: «Пролаз літературний, збірка найзабавніших випадків, історичних подій та віршів», і нехитра французька книжка заспокоїла його.

Переклад Ол. Порхомовської

